

dan met oratorische gaven zijn medemens benaderd. Wie hem leest wordt getroffen door een combinatie van betrouwbaarheid en hartstocht, van wetenschappelijke nuchterheid en piëtistische spiritualiteit. Wicherns *Tagebuch* en zijn *Denkschrift an die Deutsche Nation* zijn specimina van Erweckungs-vroomheid die niet in dierbaarheden bleef steken, maar richting wees in veranderende omstandigheden. Zij tonen inzicht in nood en schuld. Zij boden geen utopie, maar beoogden een in Christus reële toekomst. Op Da Costa maakte Wicherns combinatie van woord en daad zo'n indruk, dat hij in zijn lied uit 1850 'De chaos en het licht' aan het slot van zijn litanie over een halve eeuw Europa vroeg:

Gun aandacht aan de stem,
Van Wichern uitgegaan met de onmiskkenbre klem
Dier herderliefde, die in hollen en in hoeken
Nog nooit bezocht misschien, 't verdwaalde schaap gaat zoeken!

Dat werd geschreven in het jaar, waarin Heldring naar Hamburg en Berlijn reisde en Wichern daarna liet weten: 'Grosze Gedanken sind es, die der Herr in unseren Tagen zu denken gibt; grosze Gedanken realisiert er durch seine getreuen Dienstknechte. Auch an uns ist es, unermüdlich weiter zu arbeiten...'.¹⁸ Onder leiding van Heldring werd voortaan jaarlijks door enkele Nederlandse afgevaardigden het contact met Wichern op diens 'Kirchentage' en congressen van Innere Mission hernieuwd.

Voor Wichern was de armoede van het proletariaat niet de eigenlijke kwestie. Het ging om de immoraliteit binnen de hoogste standen en de kerk. Jezus bleef daar buiten de deur, de paria werd slechts als onderdrukte geaccepteerd. Centrum van Wicherns regenererende arbeid was (naast de studeerkamer waar hij zijn gedachten uitwerkte, al schrijvend) zijn drukke dagtaak, zowel in een jongensinternaat als in een 'Brüderanstalt' (waar hij zich wijdde aan de opleiding van medewerkers). Hij ontwikkelde het dogma van het diakonaat aller gelovigen. In de Lutherse kerk was het diakenschap niet ingeburgerd, alle nadruk had gelegen op de woordverkondiging. Totdat Fliedner en Wichern na hem zich lieten horen. In de op Calvijn teruggaande kerken was wel in elke gemeente een diakonie werkzaam, maar deze liet de sociale kwestie vaak al te graag over aan de staat. Wichern zag wat er in alle kerken gebeuren moest. Geloof en liefde moesten hun plaats herkrijgen. Hij vlocht diakonaat en zending ineen en schreef: 'Hoeveel gemeenten in het Deutsche en Zwitsersche land hebben het evenzeer als de heidenen noodig dat hun

18. Vgl. P.L. Schram, 'Wichern und Heldring in Beziehung zum Pietismus', in J. van den Berg en J.P. van Dooren (red.), *Pietismus und Revival*, Leiden 1978, 348.